

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de drie voor Nederland uitgewerkte scenario's nog eens kort gekarakteriseerd en in onderling perspectief geplaatst. Ook wordt ingegaan op de plausibiliteit en de relevantie van de scenario's. Paragraaf 5.3 geeft aan hoe de scenario's kunnen worden gebruikt bij de voorbereiding van strategisch beleid. Paragraaf 5.4 geeft een aanzet tot een strategische discussie over het sociaal-economisch beleid.

5.2 Relevantie en korte karakteristiek van de scenario's

Hoewel de drie voor Nederland uitgewerkte scenario's ons inziens beschouwd kunnen worden als drie geloofwaardige en consistent uitgewerkte toekomstbeelden, blijven het – zoals in hoofdstuk 1 al betoogd werd – slechts drie verhalen, waar er veel meer denkbaar zijn. Wel sluiten de hier gekozen scenario's aan op de visie op groeibepalende factoren, op de sterkte-zwakke analyse van Nederland in de uitgangssituatie en op trends die zich voor de toekomst aftekenen. Hier kan worden gedacht aan de relatief lage arbeidsparticipatie in de uitgangssituatie, de zwakke groeivoorzichten voor belangrijke segmenten van het Nederlandse specialisatiepatroon (zoals landbouw, voedingsmiddelen, energie), alsmede de daaraan gekoppelde milieuproblemen en *last but not least* de problemen van de Nederlandse verzorgingsstaat en arbeidsmarkt. In termen van de welvaartscirkel betreft het met name de conclusie dat in Nederland en West-Europa¹ sprake is van een ondervertegenwoordiging van groeibepalende factoren uit het Vrije Markt-perspectief. Daardoor wordt het relevant ontwikkelen te doordenken waarbij een zwaar beroep op deze factoren wordt gedaan (Balanced Growth), respectievelijk consequenties te doordenken van het onvoldoende en te laat reageren op zulke ontwikkelingen (Global Shift). Een tweede cruciale factor die uit de schets van de Nederlandse uitgangssituatie naar voren komt, zijn de sleetse plekken in het door Nederland na de Tweede Wereldoorlog tot in de jaren zestig succesvol toegepaste Coördinatie-perspectief. Er zijn zeer wel omstandigheden – zowel internationale ontwikkelingen als maatschappelijke preferenties – denkbaar, waarbij dit model wederom een belangrijke rol kan spelen. Een hernieuwde consensus en meer discipline bij het uitvoeren van gemaakte afspraken, alsmede aanpassing aan de sterk toegenomen internationalisatie zijn dan echter noodzakelijk. Alleen dan is coördinatie vruchtbaar. European Renaissance tracht dit te doordenken.

¹ Zie Centraal Planbureau (1992), *Scanning the Future*, paragraaf 3.4.

Het *Global Shift* scenario kan voor Nederland, in het kielzog van West-Europa, worden gekenschetst als het scenario van de *gemiste kansen*. Waar op wereldniveau, met name in Oost-Azië en Amerika, sprake is van een snelle technologische ontwikkeling, sterke concurrentie, creatief ondernemerschap en krachtige incentive-structuren, wordt Nederland pijnlijk geconfronteerd met de eigen zwakheden. Nederland slaagt er in Global Shift gedurende langere tijd niet in om op de internationale en nationale uitdagingen een effectief antwoord te geven. Na een lange periode van doormodderen treedt uiteindelijk een omslag op. Door het late antwoord en de toegenomen ernst van de problemen heeft de (beleids-)reactie onvermijdelijk een heftig en ongenueanceerd karakter. Ondanks de omslag blijft het overheersende beeld van Global Shift voor Nederland gekenmerkt door trage groei, omvangrijke inactiviteit en moeizame upgradering van de sectorstructuur; mede hierdoor stellen ook de resultaten op milieugebied teleur.

Balanced Growth kan voor Nederland als een tegenhanger van Global Shift worden gezien. Nederland en West-Europa slagen in dit scenario er wél in te participeren in de dynamische technologische ontwikkeling, de competitieve marktstructuren en de snel voortgaande internationalisatie. De toenemende concurrentie op open markten, zowel tussen ondernemingen als tussen overheden (beleidsconcurrentie), dwingt Nederland tot een omvangrijke versterking van de groeibepalende factoren uit het Vrije Markt-perspectief. Minder regulering van markten, sterkere incentive-structuren op de arbeidsmarkt waaronder versobering en vereenvoudiging van het sociale zekerheidsstelsel, zijn noodzakelijk om de uitdagingen van Balanced Growth van een positief antwoord te voorzien. Het scenariobeeld dat resulteert kan zowel wat betreft economische en werkgelegenheids-groei als wat betreft transformatie van de sectorstructuur in minder energie-, milieu- en grondstof-intensieve richting als zeer gunstig worden aangemerkt. Dit wordt ook wel

omschreven als een proces waarbij economische groei steeds meer een kwalitatief, in plaats van een kwantitatief karakter krijgt. Hoewel nog niet alle duurzaamheidsdoelstellingen worden bereikt, is er op milieugebied sprake van belangrijke vooruitgang. Balanced Growth is geen 'gemakkelijk' scenario; in feite vraagt het met name op het terrein van arbeidsmarkt en verzorgingsstaat om een forse omslag in de Nederlandse sociaal-economische cultuur. Bij een toenemende tendens tot individualisering en steeds mondiger en calculerder burgers schudt Nederland het na-oorlogse sociaal-economische besturingsmodel van zich af. De relatief ruimhartige, collectief geregelde, verzorgingsstaat-arrangementen worden omgezet in een stelsel met een sober, geïndividualiseerd basisinkomen (negatieve inkomstenbelasting) en slechts kortdurende hogere uitkeringen bij arbeidsongeschiktheid en werkloosheid. Dit stelsel biedt een aantal belangrijke sociale en bestuurlijke voordelen: de armoedeval verdwijnt, de arbeidsparticipatie wordt bevorderd, privacy versterkt en mogelijkheden voor individuele keuzen worden vergroot. Door de effectievere werking van de arbeidsmarkt, in combinatie met het ruimhartige onderwijsbeleid, zal bovendien het aantal personen dat langdurig uitsluitend op een minimum-inkomen aangewezen zijn, aanzienlijk dalen ten opzichte van de huidige situatie, mede omdat voor bejaarden een royelere regeling geldt. De maatschappelijke prijs van dit stelsel is vooral dat personen die desondanks wel langdurig uitsluitend op deze basisvoorziening zijn aangewezen in koopkracht fors zullen achterblijven bij de werkenden. Dit bergt een risico in zich van toenemende sociale spanningen met mogelijk negatieve repercussies, ook voor de economische ontwikkeling.

European Renaissance schildert een eigen Europese weg in een internationale situatie, waarin een verdere terugval van de Verenigde Staten optreedt. Dit draagt bij aan het ontstaan van aparte handelsblokken, minder competitieve mondiale marktstructuren en een minder dynamische technologische ontwikkeling. Aldus is er in Nederland en in Europa veel minder noodzaak, noch de behoefte, om het Europese erfgoed op het terrein van de verzorgingsstaat en de sociaal-economische besturing zo sterk los te laten als in Balanced Growth, terwijl het industrie- en technologiebeleid op Europees niveau nieuwe impulsen krijgt. Ook hier ontwikkelt de Europese economie zich gunstig, terwijl op het terrein van milieu- en energiebesparing eveneens belangrijke resultaten worden geboekt. Wegens het ontbreken van een mondiale aanpak blijft dit echter grotendeels beperkt tot Europa.

Succes in *European Renaissance* is echter alleen verzekerd indien het geprefereerde Coördinatie-perspectief wordt gerevitaliseerd. In dit scenario betreffen de belangrijke uitdagingen vooral het herstel van de sociale consensus en discipline, van het bestuurlijk vermogen om naast het toekennen van rechten ook de daarmee samenhangende plichten te kunnen afdwingen en van een heldere verantwoordelijkheidsverdeling, tussen overheid en sociale partners en tussen de nationale en de lokale overheden. Daarmee zijn tegelijkertijd de risico's van *European Renaissance* aangeduid.

Zowel kwalitatief als kwantitatief beogen de drie scenario's gelijkwaardige, plausibele toekomstbeelden te schetsen. Toegespitst op de groei van de reële inkomens in de scenario's, kan worden opgemerkt dat onder gunstige omstandigheden weinig reden is uit te gaan van een vertraging van de technische ontwikkeling en het tempo van internationalisatie. Zelfs in combinatie met een krachtig milieubeleid behoort een reële inkomensgroei per hoofd van de bevolking van ca. 3% per jaar in Nederland tot de mogelijkheden. Dit is duidelijk lager dan de inkomensgroei per hoofd van de bevolking tijdens de 'golden sixties' (3,8%). Historisch unieke factoren in de jaren zestig, zoals de toen grote mogelijkheden voor technologische inhaal ten opzichte van de Verenigde Staten, vormen hiervoor de verklaring. Aan de andere kant van de marge staat de groeivoet van het reële nationaal inkomen per hoofd van de bevolking in Global Shift van 1,1% per jaar in de periode 1991-2005. De herinnering aan de periode 1974-90, met een inkomensgroei per hoofd van 1,3%, voorkomt vermoedelijk dat dit als onwaarschijnlijk laag wordt beschouwd. Anderzijds werd in de twintig jaar tussen beide Wereldoorlogen, ondanks de mondiale crisis in de jaren dertig, nog altijd een gemiddelde groeivoet van bijna 1% per jaar

gehaald. Per saldo ligt het reële inkomen per hoofd van de bevolking in Balanced Growth in 2015 45% boven het niveau in Global Shift.

Hoewel in de scenario's, zoals hiervoor besproken, met allerlei specifiek Nederlandse trends en problemen uitvoerig rekening is gehouden, sluiten de resulterende scenario-beelden van Nederland in grote lijnen aan bij die van de Europese Gemeenschap. Het belangrijkste argument hiervoor is de sterke en nog verder toenemende verwevenheid van de Nederlandse en Westeuropese economieën, waardoor het voor Nederland steeds moeilijker wordt zich te onttrekken aan het algemeen Europees klimaat. Deze trend is overigens sinds de jaren zestig al traceerbaar. In paragraaf 3.4 van 'Scanning the Future' werd al geconstateerd dat aan het eind van de jaren zestig in vrijwel *alle* Westeuropese landen welhaast tegelijkertijd een majeure wending in het sociale-economische klimaat plaatsvond; ook de beleidswending in het begin van de jaren tachtig vond in bijna alle Westeuropese landen plaats. Als West-Europa zich langs de lijnen van Global Shift dreigt te gaan ontwikkelen, zal het voor Nederland heel moeilijk zijn deze dreiging af te wenden gegeven de relatief ernstige Nederlandse zwakheden op het terrein van de arbeidsmarkt en de verzorgingsstaat en de verhoudingsgewijs grote noodzaak om te komen tot een upgradation van de industriële structuur. Vandaar dat in het Global Shift scenario voor Nederland de meer waarschijnlijke ontwikkeling is uitgewerkt, waarin Nederland meedobbert op de Westeuropese golven.

Als de internationale ontwikkeling zich voltrekt langs de lijnen van European Renaissance betekent dit niet dat gedetermineerd is dat Nederland op het terrein van arbeidsmarkt en verzorgingsstaat, en het sociaal-economisch besturingsmodel in het algemeen, in die mate zou moeten opteren voor een revitalisering van het Coördinatie-perspectief. Een groter gewicht voor het Vrije Markt-perspectief is onder die internationale omstandigheden zeer wel mogelijk, doch gegeven het Nederlandse erfgoed op het terrein van verzorgingsstaat en overlegeconomie is die reactie in die context minder waarschijnlijk. Bovendien worden de merites van het Vrije Markt-perspectief op het terrein van arbeidsmarkt en verzorgingsstaat ten principale al verkend in Balanced Growth.

Zou de internationale ontwikkeling de gedaante aannemen van Balanced Growth dan dwingt de toenemende concurrentie op open markten en de beleidsconcurrentie tussen overheden Nederland welhaast onvermijdelijk tot een omvangrijke versterking van de groeibepalende factoren uit het Vrije Markt-perspectief. Sterk afwijkend gedrag wordt dan scherp afgestraft.

Desondanks impliceert dit op geen enkele wijze dat Nederland geen mogelijkheden zou hebben om te proberen in economisch opzicht zelfs beter te 'scoren' dan West-Europa. In tegendeel, het doel van de lange termijn studie en de scenario's is er juist op gericht om beter inzicht te verkrijgen in de strategische opties die hiervoor bestaan. In de hierna volgende paragrafen wordt dit verder uitgewerkt.

5.3 Het gebruik van de studie

Het doel van deze paragraaf is nader te verduidelijken hoe scenario-studies gebruikt kunnen worden bij de strategische besluitvorming. Anders gezegd: wat is de strategie van het strategisch beleid? In de volgende paragraaf wordt vervolgens geprobeerd met behulp van deze studie deze strategie concreet toe te passen voor de Nederlandse economie.

Allereerst enkele woorden over hoe de studie *niet* moet worden gebruikt. Bij de beleidsvoorbereiding wordt vaak verlangd naar een economisch 'basisscenario', een 'middenscenario' of enig ander scenario waarvan uit de naamgeving blijkt dat dit als het meest waarschijnlijk wordt beschouwd. Dan heeft men een vast referentiep pad van waaruit men strategische beslissingen kan doordenken en kan doorrekenen. Dit geeft een prettig gevoel van zekerheid en eenvoud en men kan zich verder concentreren op dat deel van de toekomst dat men zelf in de hand heeft: de strategische beslissing. Toch is dit een verkeerd gebruik. Voor veel strategische beslissingen is de fundamentele onzekerheid betreffende de toekomst cruciaal. De belangrijkste bijdrage van het gebruik van slechts één scenario is dan dat een vals gevoel van zekerheid wordt gecreëerd. Daardoor kunnen verkeerde beslissingen tot stand komen en te late correcties als de werkelijkheid zich niet blijkt te houden aan die in dat ene middenscenario.

Wat is dan een beter gebruik van de studie? Een *eerste stap* bij de voorbereiding van strategische beslissingen zou moeten zijn het identificeren van *algemeen optredende ontwikkelingen*, dat wil zeggen ontwikkelingen die in (bijna) alle scenario's naar voren komen. Voorbeelden uit de studie op internationaal terrein zijn: de sterke vergroting van het aandeel in de wereldhandel van Japan en de DAE's, de reële prijsstijgingen van energie, de dalende energie- en grondstoffenintensiteit van de produktie. Voor Nederland kan als voorbeeld van algemeen optredende ontwikkeling worden genoemd de sterke wijzigingen van de huishoudenssamenstelling; het aantal echtparen/samenwonenden met kinderen daalt zelfs, terwijl het aantal éénpersoonshuishoudens met circa 80% toeneemt².

Welke van deze algemeen optredende ontwikkelingen relevant zijn voor een beslissing hangt uiteraard af van het onderwerp; meestal zal men zelf een verdere uitwerking van de scenario's op deelterreinen moeten maken om het aangereikte algemene scenario-kader meer toe te snijden op het onderwerp.

Als de algemeen optredende ontwikkelingen worden geconfronteerd met de sterkte-zwakke analyse van een bedrijf, een land of een regio leidt dit vaak tot tamelijk rechtstreekse conclusies omtrent beslissingen die *zeker niet* moeten worden genomen, in tegenstellingen tot meer robuuste beslissingen die levensvatbaar zijn in ieder scenario; de zogenaamde '*no regrets policies*'.

Hiermee is niet gezegd dat de geïdentificeerde algemeen optredende ontwikkelingen onder alle omstandigheden als 'zeker' moeten worden opgevat. Strategische beslissingen die in hoge mate afhangen van zo een als 'pervasive' aangemerkte ontwikkeling, dienen aan een gevoeligheidsanalyse onderworpen te worden. Een voorbeeld hiervan betreft beslissingen op het terrein van energiebeleid die sterk afhangen van de in de toekomst optredende reële energieprijzen. Weliswaar zijn er goede argumenten op basis waarvan in alle drie scenario's een behoorlijke tot forse stijging van de reële energieprijzen optreedt, dit neemt niet weg dat het relevant is beslissingen waarvoor dit cruciaal is, ook te doordenken in een situatie waarin deze reële prijsstijging niet of veel minder optreedt.

Naast algemeen optredende ontwikkelingen zijn er ook ontwikkelingen die in hoge mate onzeker zijn en dan ook per scenario uiteen lopen. Voorbeelden op internationaal terrein

² Andere voorbeelden voor Nederland komen in paragraaf 5.4 aan de orde.

zijn: het verder afzakken dan wel een come-back van de Amerikaanse economie, met al dan niet optreden van een sociale transformatie in Japan, de omvang van de migratiebewegingen richting West-Europa, het al dan niet wederom opduiken van de Eurosclerose met negatieve gevolgen voor het Europese integratieproces. En als de Europese integratie wel succesvol verloopt is er de vraag volgens welk model dat zal gaan: via het Coördinatie-perspectief met een centrale rol voor Brussel of meer vanuit het Vrije Markt-perspectief met beleidsconcurrentie tussen de lidstaten? Meer specifiek voor Nederland kan als onzekere factor worden genoemd: ontwikkelingen in de inrichting van de verzorgingsstaat.

Het succes of falen van strategische beslissingen is dan sterk afhankelijk van het optreden van het ene dan wel het andere scenario. In dergelijke situaties, die in de praktijk veelvuldig zullen voorkomen, verdient het aanbeveling verschillende beleidsopties uit te werken, aansluitend bij meerdere scenario's. Daarbij hoort ook een analyse van de gevolgen indien zich niet het bijpassende scenario voordoet, maar één van de andere scenario's.

Zo dient – om een voorbeeld buiten de overheidssfeer te geven – een onderneming, die overweegt zich bij buitenlandse acquisitie en strategische allianties sterk op de Amerikaanse markt te richten, deze keuze te doordenken zowel in Global Shift als in European Renaissance. En hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het strategisch beleid van onze nationale luchthaven en luchtvaartmaatschappij. Global Shift schetst een lage economische groei in Europa, maar een relatief sterke toeneming van het belangrijke intercontinentale verkeer in verband met de voorspoedige ontwikkeling in Noord-Amerika en het Verre Oosten, terwijl European Renaissance ruwweg gesproken de omgekeerde situatie beschrijft, waarbij voorts de succesvolle opkomst van de Hoge Snelheidslijn een belangrijk deel van de potentiële groei van het Europese vliegverkeer voor zijn rekening neemt. Balanced Growth is een wereld met vrij hoge multipolaire groei, waar de luchtvaart geconfronteerd wordt met fors stijgende energieprijzen (via een CO₂-heffing en eventuele aanvullende heffingen) en scherpe milieueisen.

Een ander voorbeeld betreft de voedingsmiddelenindustrie. Voor delen van de voedingsmiddelenindustrie zijn de gevolgen voor de toegankelijkheid van agrarische grondstoffenmarkten en de relatieve prijzen sterk afhankelijk van de vorm van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid. Onder Balanced Growth zijn de grondstoffenprijzen (relatief) laag en is de wereld de relevante markt. Onder European Renaissance zijn de prijzen hoog en is het economisch aantrekkelijk de grondstoffen binnen Europa te betrekken. De lange termijn implicaties voor de bedrijfsoriëntatie en -organisatie van het ene dan wel het andere scenario lopen sterk uiteen.

Een laatste voorbeeld betreft de pensioenfondsen, waarvoor duidelijk sprake is van uiteenlopende scenario's. In de wereld van Balanced Growth met het geïndividualiseerde pensioenstelsel verliezen de pensioenfondsen hun afgeschermd markt, moeten zij een nieuw produkt ontwikkelen en de markt hiervoor aftasten. Ook voor het beleggingsbeleid heeft dit meer geïndividualiseerde stelsel grote gevolgen. Ten aanzien van het te behalen beleggingsresultaat ontstaat scherpe concurrentie tussen pensioenfondsen, maar ook met levensverzekeringsmaatschappijen en banken. In de andere scenario's daarentegen worden de collectieve pensioenarrangementen gehandhaafd. Steeds geldt overigens dat het algemene scenario-decor aangevuld dient te worden met allerlei specifieke informatie op bedrijfs- of sectorniveau om voor het bedrijfsleven daadwerkelijk bruikbaar te worden.

Mits goed aangepakt kan dit proces van voorbereiding op zichzelf al vruchten afwerpen omdat alle deelnemers gedwongen worden de diverse opties te confronteren met de verschillende toekomsten die zich kunnen ontploegen. Daardoor komt men los van bestaande gewoonten en gangbare oordelen. Daarbij is het ook weer niet noodzakelijk om alle opties in alle denkbare scenario's in detail uit te werken. Bij teveel detaillistische rekentechnische analyse ontstaat het gevaar dat men het doel van doordenken van alternatieven op hoofdlijnen voorbij schiet.

Deze aanpak leidt wel tot flexibiliteit en een systematische risico-analyse maar lang

niet altijd tot eenduidige oplossingen. Hoewel het dan aantrekkelijk is alle opties open te houden totdat er meer zekerheid is, is dit vaak niet mogelijk. Terwijl verder 'rekenen' om alle opties in alle denkbare scenario's te verkennen de onzekerheid evenmin kan reduceren. Op een gegeven moment moet een keuze worden gemaakt. De te nemen beslissing is dan niet de ultieme wijsheid maar een 'ondernemende' beslissing die genomen moet worden bij een fundamenteel onzekere toekomst. Dit betekent ook dat de hoogst mogelijke flexibiliteit in de strategie moet worden ingebouwd teneinde de schade van een mogelijk verkeerde beslissing zoveel mogelijk te beperken. Zodra toekomstige ontwikkelingen zich afwijkend blijken te voltrekken, moet de strategie worden bijgesteld.

5.4 Een aanzet tot strategische discussie over het nationale beleid

De betekenis van nationaal beleid in een interdependente wereld

Bij het ontwikkelen van een strategie voor nationaal economisch beleid moet allereerst bedacht worden dat het vermogen van de nationale overheid tot het voeren van een onafhankelijk beleid meer en meer erodeert. Kunnen beleidsmakers op Europees niveau nog proberen de trends mede naar hun hand te zetten, voor het Nederlandse beleid is dat geen serieuze optie. Dit legt niet alleen beperkingen op aan de beleidsruimte, maar ook aan het haalbare ambitieniveau. Voor wat betreft de doelstellingen van het sociaal-economisch beleid kan worden gerefereerd aan het traditionele vijftal: volledige werkgelegenheid, (duurzame) economische groei, stabiel prijsniveau, rechtvaardige inkomensverdeling en evenwicht op de betalingsbalans. De doelstelling van prijsstabiliteit zal in een Europese (economische en) monetaire unie goeddeels worden gedelegeerd aan de Europese Centrale Bank, de betalingsbalansdoelstelling verliest in deze context aan betekenis en aan nationale wensen omtrent de inkomensverdeling worden scherpere begrenzingen gesteld door toenemende mobiliteit van arbeid en bedrijven. Het duurzaamheidsaspect van de groei kan via nationaal beleid goed tot zijn recht worden gebracht voor locale en nationale milieuproblemen, doch het louter nationaal bestrijden van grensoverschrijdende en mondiale problemen brengt wel veel nadelen voor de nationale economie mee maar draagt nauwelijks bij aan de oplossing van die milieuproblemen (ook in verband met verplaatsing van bedrijvigheid).

Toch betekent niet dat er geen enkele bewegingsvrijheid meer overblijft voor nationaal sociaal-economisch beleid. Het betekent vooral dat de rol van zelfstandig monetair en budgettair beleid afneemt of verdwijnt. Op andere terreinen, met name van vestigingsplaatsfactoren in de ruimste zin des woords is de *capacity to act* van nationale overheden echter nog zeer groot. Beleidsterreinen als onderwijs, technologie, infrastructuur, niveau en structuur van de collectieve lastendruk, sociale zekerheid, milieu en de kwaliteit van het bestuur winnen hierdoor aan betekenis en zullen steeds meer de sleutel vormen voor een – ten opzichte van landen met vergelijkbaar welvaartsniveau – relatief gunstige economische ontwikkeling. Opgemerkt wordt nog dat hierin ook de speelruimte besloten ligt om bepaalde nationale verworvenheden, die strikt economisch bezien nadelig zijn voor de concurrentiepositie van een land, maar waar in sociaal (of ander) opzicht veel waarde aan wordt toegekend, toch in stand te houden, doordat via de kwaliteit van andere vestigingsplaatsfactoren voldoende compensatie wordt geboden.

De belangrijkste lange termijn uitdagingen voor de Nederlandse economie

De belangrijkste problemen voor de Nederlandse economie vloeien direct voort uit de sterkte-zwakke analyse en de (internationale) trends, zodat zij zich in elk scenario aftekenen:

- de noodzaak te komen tot een heroriëntering van het Nederlandse specialisatiepatroon, meer kennisintensief en in aansluiting op het opleidingspeil van de bevolking. Dit is primair een uitdaging voor het bedrijfsleven, hoewel in de succesvolle scenario's ook een belangrijke inzet van de overheid wordt gevergd. Hierbij kan worden gedacht aan continue kwaliteitsverbetering in het onderwijs, met speciale aandacht voor zwakke plekken, zoals het lager beroepsonderwijs, betere aansluiting van onderzoek in onderzoeksinstellingen bij dat van bedrijven, en een goede kennisinfrastructuur;
- de noodzaak tot het terugdringen van de hoge inactiviteit onder de beroepsgeschikte bevolking – deze inactiviteit duidt niet alleen op economische verspilling maar bedreigt ook de sociale stabiliteit;

- de noodzaak om het functioneren van de arbeidsmarkt, en het sociaal-economische besturingssysteem te verbeteren ter vergroting van het aanpassingsvermogen;
- de noodzaak om het in Nederland relatief zwaar belaste milieu te ontzien en kwalitatief te verbeteren.

Sommige *pervasive* trends voor de Nederlandse economie accentueren deze problemen nog verder. Dit geldt bijvoorbeeld voor de veroudering van de potentiële beroepsbevolking, die bij ongewijzigd beleid, door toename van het aantal WAO-gerechtigden de inactiviteit nog verder kan opstuwen. Het geldt ook voor het Nederlandse specialisatiepatroon, waar voor belangrijke segmenten zwakke groeivoorzichten bestaan (landbouw, voedingsmiddelen, energie, laagwaardige procesindustrie). Andere trends bieden, althans potentieel, juist mogelijkheden om de hiervoor gesignaleerde problemen aan te pakken. Een eerste voorbeeld hiervan is de voortgaande verbetering van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking; het aandeel lager opgeleiden loopt sterk terug in de scenarioperiode, terwijl het aandeel hoger opgeleiden met bijna 50% toeneemt. Een tweede voorbeeld is dat het nationale spaaroverschot in alle scenario's groot blijft, in samenhang met hoog blijvende pensioenbesparingen die weer gevolg zijn van een – in Europees perspectief – relatief jonge bevolking en een pensioenstelsel met een hoge graad van kapitaaldekking. Deze twee trends bieden met name mogelijkheden om de noodzakelijke heroriëntatie van het Nederlandse specialisatiepatroon te ondersteunen.

Voorts komen uit de scenario-analyses enkele algemeen geldende knelpunten naar voren met betrekking tot bestaand beleid:

- het is zeer moeilijk om de in het NMP+ -programma gekozen milieudoelstellingen volledig te realiseren; met name de emissies van NO_x en CO₂ vormen knelpunten;
- de woningbehoefte neemt sneller toe dan tot dusverre in beleidsnota's is aangenomen;
- ruimere infrastructuurvoorzieningen dan tot nu voorgenomen en ingrijpende mobiliteitssturende maatregelen dragen in de succesvolle scenario's sterk bij aan een bevredigende bereikbaarheid van economische centra.

Afsluitend wordt nog gewezen op de relatie tussen de belangrijkste uitdagingen onderling, bijvoorbeeld tussen het sectorstructuur- en milieuprobleem. Een ander voorbeeld hiervan is de interdependente relatie tussen het probleem van het specialisatiepatroon en de verzorgingsstaat- en arbeidsmarktproblematiek. *Upgrading* van de industriële structuur zal worden bevorderd door betere werking van arbeidsmarkt en sociaal-economisch besturingssysteem. Omgekeerd geldt dat naarmate het proces van industriële upgrading gunstiger verloopt, er meer ruimte blijft om – ten opzichte van omringende landen – relatief genereuzere verzorgingsstaat-arrangementen te handhaven.

Strategische opties voor Nederland

Allereerst wordt opgemerkt dat in het licht van de discussie over het belang van vestigingsplaatsfactoren, op een aantal terreinen *consensus* mogelijk lijkt over de strategische keuzen die gemaakt moeten worden. Op basis daarvan is het mogelijk een *no regrets policy* te formuleren die onder alle omstandigheden verstandig is. Belangrijke voorbeelden hiervan lijken de terreinen van onderwijs en infrastructuur te zijn, hoewel bij de concrete uitwerking en uitvoering van beleid op deze terreinen vaak nog veel commotie en vertraging blijkt op te treden.

Belangrijke *non-consensus* terreinen, waar zich dilemma's aftekenen hebben betrekking op het milieubeleid, de verhouding van Nederland tot de Europese Gemeenschap en de verzorgingsstaat en de sociaal-economische besturing. In deze paragraaf wordt de aandacht nu vooral gericht op de strategische opties rond dit laatste dilemma, dat wellicht als het belangrijkste sociaal-economische dilemma van de Nederlandse economie kan worden beschouwd.

Bij het verminderen van de rigiditeiten op de arbeidsmarkt en daarmee samenhangend de hervorming van de verzorgingsstaat en de aanpassing van het sociaal-economisch bestuursmodel beperkt de consensus zich tot de erkenning dat wijzigingen onvermijdelijk zijn, maar staat het karakter van de hervormingen geenszins vast. Het karakter van de hervormingen wordt enerzijds beïnvloed door de internationale technologische en economische ontwikkeling en anderzijds door verschillende sociaal-culturele ontwikkelingen. Hierbij kan met name worden gedacht aan het verschijnsel van de kritische, mondige en calculerende burger, dat in alle scenario's aanwezig blijft, maar in Balanced Growth het meest geprojecteerd aanwezig is.

Deze problematiek kan ruwweg langs twee wegen worden tegemoet getreden. Door vooral een vernieuwing en revitalisering van het Coördinatie-perspectief, of door een versterking van de elementen uit het Vrije Markt-perspectief. Een opnieuw effectief maken van het Coördinatie-perspectief, onder behoud van de hoofdelementen van de welvaartsstaat, vereist:

- een zekere mate van tripartite sociale consensus, samenwerking en discipline. Zo'n nieuwe consensus zou zich toe kunnen spitsen op het weer inschakelen van de zwaar in uitkeringsregelingen oververtegenwoordigde lager geschoolden en zou kunnen bestaan uit: het aangaan van een controleerbare inspanningsverplichting door werkgevers om deze groepen in te schakelen; bereidheid van de overheid om voldoende middelen ter beschikking te stellen voor scholing en arbeidsbemiddeling en om het werken fiscaal te begunstigen; en bereidheid van de vakbeweging om de creatie van laagbetaalde banen toe te staan door bestaande belemmeringen in CAO's weg te nemen;
- een heldere verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en sociale partners. Op de uitvoering van alle wettelijke regelingen komt een onafhankelijk toezicht namens de wetgever; op onderwerpen waarover geen tripartite consensus wordt bereikt behoudt ieder zijn eigen verantwoordelijkheid waarbij de overheid niet ingrijpt in afspraken tussen sociale partners maar ook geen steun verleent aan afspraken die strijdig zijn met het regeringsbeleid;
- hervormingen binnen het overheidsbestuur waarbij niet langer de loyaliteit van (lagere) bestuursorganen als vanzelfsprekend uitgangspunt wordt genomen. Dit impliceert een sterker gebruik van instrumenten als privatisering, uitbesteding, outputfinanciering, contractmanagement, protocollering, monitoring, steekproefgewijze toetsing, statistische technieken ter detectie van afwijkend gedrag van uitvoerders, etc. In de financiële verhouding met lagere overheden worden alle bestaande declaratiemechanismen vervangen door normuitkeringen (inclusief Bijstand en IHS);
- een globalere toepassing van het beginsel van rechtvaardige verdeling, zwaardere criteria, meer controle, meer verplichtingen in de sfeer van de inkomensoverdrachten en een straffer sanctiebeleid;
- een bescheiden versobering van de arbeidsmarktrelevante uitkeringen.

De andere weg, versterking van het Vrije Markt-perspectief, impliceert onder andere:

- afschaffing van subsidies met een paternalistisch motief. Met uitzondering van het onderwijs vervallen alle subsidieregelingen waarvan het hoofdmotief is dat burgers zelf niet weten wat goed voor ze is. Wonen, openbaar vervoer en kunst worden kostendekkend;
- vergaande versobering en vereenvoudiging van het sociale-zekerheidsstelsel. Dit mondt uiteindelijk uit in een stelsel waarop geen enkele controle op uitkeringen meer nodig is en waarbij geen negatieve financiële prikkels meer bestaan vanuit het uitkeringssysteem voor aanvaarding van werk (een individuele negatieve inkomstenbelasting);
- aanzienlijke afslanking van het uitvoerend en beleidsvoorbereidend overheidsapparaat. Dit past bij de beperktere opvatting over de overheidsrol. Essentiële taken (onderwijs, rechtshandhaving, infrastructuur) kunnen daarentegen op een ruimhartiger wijze worden uitgevoerd. Daarbij past een marktconforme beloning voor het uitgedunde ambtelijk apparaat;
- vergaande deregulering van de markt van goederen, diensten en de arbeidsmarkt.

Strategische keuze

Beide aanpassingen impliceren aantasting van gevestigde belangen en verworven rechten en zullen dus niet pijnloos kunnen verlopen. Kortom, hier is een 'ondernemend' strategische keuze vereist. Is het vermogen tot sociale innovatie in Nederland hiervoor voldoende, of moeten de problemen eerst groter worden voordat de aanpassing kan plaatsvinden? Dit laatste is uitgewerkt in het Global Shift scenario, waarbij is aangenomen dat pas omstreeks 2005 serieuze aanpassingen tot stand komen. In de twee andere scenario's worden de bakens eerder verzet, langs de twee hoofdlijnen die zojuist zijn geschetst. Deze twee scenario's geven een scherp inzicht in de dilemma's en kennen allebei hun bezwaren en risico's.

Het European Renaissance scenario heeft als centrale leidraad het zoveel mogelijk behouden van de essentialia van de welvaartsstaat en reactivering van de overlegeconomie. De erkenning dat regering, vakbondsleiders en werkgevers-voor-mannen niet meer het vanzelfsprekende gezag hebben als in de jaren vijftig, dat de tripartite formule thans meer beperkingen kent en dat lagere overheden, uitvoeringsorganen, ambtenaren, burgers en bedrijven kritischer, mondiger en calculerender zijn geworden leidt niettemin tot aanzienlijke beleidsaanpassingen. Vergroving en verzakelijking, minder respect voor privacy en meer controle en verplichtingen zijn de bezwaren van deze benadering die wellicht zelfs associaties met Kafka kunnen oproepen. Aan het scenario zijn ook aanzienlijke risico's verbonden. Allereerst de wissel die getrokken wordt op de bereidheid en het vermogen van overheid en sociale partners om een consensus te bereiken, met offers voor alle partijen, over het vraagstuk van de inschakeling van (laaggeschoolde) inactieven en om de afspraken ook gedisciplineerd uit te (doen) voeren. Daarnaast wordt aangenomen dat de overheid in staat is tot aanzienlijke hervormingen in het bestaande besturingsmodel, met acceptatie van de genoemde bezwaren. Indien dit allemaal onvoldoende lukt of onvoldoende soelaas biedt bestaat de kans dat essentiële overheidstaken in het gedrang komen en/of gevolgen voor de collectieve lastendruk optreden die de economische ontwikkeling ondermijnen. Dit bezwaar spreekt te meer in omstandigheden waarin zich snelle veranderingen voltrekken in een omgeving van heftige concurrentie en een dynamische technologische ontwikkeling, zoals in Balanced Growth of Global Shift.

De bezwaren van het Balanced Growth scenario wat betreft de hervorming van de welvaartsstaat liggen vooral in de sociale sfeer. Hoewel dit stelsel een belangrijk aantal bestuurlijke, maar ook sociale voordelen biedt (poverty trap verdwijnt, meer arbeidsparticipatie) en het aantal personen dat langdurig uitsluitend op deze basisvoorziening is aangewezen sterk terugloopt (bejaarden hebben een aanzienlijk gunstiger regeling) zijn er ook sociale nadelen aan verbonden. Personen die langdurig uitsluitend van deze basisvoorziening afhankelijk zijn blijven op den duur aanzienlijk in koopkracht achter bij de werkenden, hoewel voor geen enkele categorie het sociaal minimum in termen van koopkracht daalt ten opzichte van het huidige niveau. Deze 'Darwinistische' trek van het scenario kan leiden tot toenemende sociale tegenstellingen en tot politieke onuitvoerbaarheid in een land met een egalitaristische traditie.

Uiteraard zijn ook combinaties van beide strategieën denkbaar. In het afgelopen decennium zijn ook beide benaderingen in het beleid herkenbaar. Hoewel de politieke en publieke perceptie van het beleid in velerlei opzicht als 'hard' kan worden gekwalificeerd zijn de feitelijke wijzigingen bescheiden gebleven. Ondanks de gunstige internationale economische omstandigheden is ten opzichte van tien jaar geleden het aantal uitkeringsgerechtigden ten opzichte van het aantal werkenden niet gedaald maar gestegen, is de collectieve lastendruk niet of nauwelijks afgenomen en zijn de uitgaven voor infrastructuur en onderwijs gedaald als aandeel van het nationale inkomen. Enige conjuncturele tegenwind blijkt direct vele seinen op rood te zetten. De in deze studie gegeven analyse en de geschetste beelden geven aan dat het stadium van principiële keuzen niet voorbij is maar veeleer prangender is geworden.

Appendix 1 Kengetallen per bedrijfstak

¹ Deze cijfers zijn ook op diskette beschikbaar, te verkrijgen tegen betaling van f 50,- bij de bibliotheek van het Centraal Planbureau.

Deze appendix bevat een meer gedetailleerde uitwerking van de scenario-beelden op het terrein van productie, werkgelegenheid, particuliere consumptie en uitvoer van goederen en diensten. Deze cijfers¹ hebben vooral illustratieve betekenis, mede omdat grenzen tussen bedrijfstakken op lange termijn steeds meer aan verandering onderhevig zijn.

Tabel A.1 Productievolume tegen factorkosten per bedrijfstak

	Realisaties			BG			GS			EUR		
	1961- 1973	1974- 1982	1983- 1990	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015
	mutaties per jaar in %											
Landbouw	3,0	5,2	3,7	3,0	3,1	3,1	1,6	2,6	2,0	1,8	3,0	2,3
Voedings- en genotmiddelen	4,1	2,8	2,1	2,9	3,3	3,0	1,0	2,0	1,4	1,4	2,0	1,6
Textiel, kleding, leer en schoenen	0,1	-4,3	0,4	4,3	4,4	4,3	0,8	3,2	1,8	2,9	4,5	3,5
Overige industrie	5,7	0,1	2,9	3,0	3,8	3,3	1,3	3,0	1,9	1,9	3,1	2,4
Chemie en rubber	12,0	2,3	6,3	6,1	6,0	6,0	2,1	4,9	3,2	5,0	5,9	5,3
Metaal	6,5	1,4	2,9	5,0	4,7	4,9	1,6	3,6	2,4	3,9	4,5	4,2
Aardolie en openbaar nut	11,1	1,4	2,7	1,2	1,2	1,2	0,3	0,6	0,4	1,4	0,6	1,0
Delfstoffenwinning	8,6	-0,7	1,2	0,1	-3,9	-1,6	0,6	-3,3	-1,0	0,3	-3,0	-1,1
Bouwnijverheid	2,9	-3,0	2,7	2,2	2,5	2,3	0,3	1,8	0,9	1,4	2,6	1,9
Woningbezit	4,7	6,1	3,5	2,5	2,4	2,5	2,5	1,5	2,1	2,4	1,7	2,1
Handel	6,2	1,9	3,5	4,6	5,5	4,9	1,9	4,1	2,8	3,4	4,1	3,7
Vervoer	4,8	3,0	4,0	4,6	3,7	4,3	2,4	3,3	2,7	3,8	4,6	4,1
Rest tertiaire diensten	4,6	3,2	2,6	5,0	4,6	4,8	1,9	3,0	2,4	3,5	3,9	3,7
Kwartaire diensten	3,8	2,9	1,6	2,7	3,0	2,8	1,7	1,6	1,6	2,6	2,8	2,7
Landbouw, voeding en genot	3,4	4,1	3,0	2,9	3,2	3,0	1,3	2,4	1,7	1,6	2,5	2,0
Industrie excl. voeding en olie	6,5	0,9	3,4	4,8	4,9	4,8	1,6	3,7	2,4	3,7	4,6	4,1
Energie	10,5	-0,6	1,8	0,5	-2,0	-0,5	0,5	-1,8	-0,4	0,7	-1,7	-0,3
Tertiaire diensten	5,3	3,1	3,3	4,4	4,3	4,3	2,1	3,0	2,5	3,4	3,7	3,5
Bedrijven	5,2	1,6	3,1	3,7	3,7	3,7	1,7	2,5	2,0	2,9	3,3	3,0
Bedrijven excl. delfstoffen en woningbezit	5,2	1,7	3,1	4,0	4,1	4,1	1,7	2,9	2,2	3,0	3,7	3,3
Overheid	2,4	2,2	0,3	0,2	0,3	0,3	0,6	0,2	0,4	0,6	0,6	0,6
Bruto nationaal product marktpr.	4,8	1,5	2,5	3,3	3,2	3,3	1,5	2,3	1,8	2,7	3,0	2,8

Tabel A.2 Werkgelegenheid per bedrijfstak

	Realisaties			BG			GS			EUR		
	1961- 1973	1974- 1982	1983- 1990	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015
	mutaties per jaar in %											
Landbouw	-3,1	-1,4	-0,3	-0,6	-1,1	-0,8	-1,1	1,0	-0,3	-1,0	-0,3	-0,7
Voedings- en genotmiddelen	-0,6	-2,1	-0,2	-0,2	0,0	-0,1	-1,9	-0,5	-1,3	-0,9	-2,4	-1,5
Textiel, kleding, leer en schoenen	-4,7	-9,3	-1,3	-0,5	-0,2	-0,4	-3,0	-2,5	-2,8	-1,4	-0,8	-1,2
Overige industrie	0,3	-2,2	1,0	-0,5	-0,9	-0,6	-1,1	0,4	-0,5	-1,3	-0,9	-1,1
Chemie en rubber	2,3	-1,0	1,8	1,0	1,4	1,1	-1,7	0,5	-0,8	0,4	0,9	0,6
Metaal	1,1	-1,9	0,3	0,3	0,0	0,2	-1,7	-0,4	-1,2	0,0	-0,3	-0,1
Aardolie en openbaar nut	1,0	0,6	-0,7	0,6	0,6	0,6	0,1	0,0	0,1	0,3	0,5	0,4
Delfstoffenwinning	-11,4	-3,5	2,8	1,2	0,6	1,0	0,8	0,0	0,5	0,9	0,5	0,7
Bouwnijverheid	1,8	-2,9	0,3	0,7	0,0	0,4	-1,9	0,6	-0,9	-0,1	-0,2	-0,1
Woningbezit	0,0	3,2	1,0	0,8	0,2	0,6	0,4	0,2	0,3	0,4	-0,6	0,0
Handel	2,0	-0,5	1,8	1,5	1,7	1,6	-0,7	1,8	0,3	0,8	0,8	0,8
Vervoer	0,2	0,4	1,5	0,2	-0,3	0,0	0,6	1,9	1,1	1,2	0,7	1,0
Rest tertiaire diensten	2,4	1,4	2,3	1,9	0,9	1,5	0,3	1,9	0,9	1,3	0,9	1,1
Kwartaire diensten	3,6	2,7	1,3	2,4	2,4	2,4	1,7	0,7	1,3	2,4	2,0	2,2
Landbouw, voeding en genot	-2,2	-1,7	-0,3	-0,5	-0,6	-0,5	-1,4	0,5	-0,6	-1,0	-1,1	-1,0
Industrie excl. voeding en olie	-0,1	-2,6	0,6	0,2	0,1	0,2	-1,6	-0,1	-1,0	-0,3	-0,2	-0,3
Energie	-3,4	0,0	-0,2	0,7	0,6	0,7	0,2	0,0	0,1	0,4	0,5	0,4
Tertiaire diensten	1,8	0,4	2,0	1,5	1,1	1,3	0,0	1,9	0,7	1,1	0,8	1,0
Bedrijven	0,8	-0,5	1,2	1,1	1,0	1,1	-0,3	1,1	0,3	0,8	0,7	0,7
Overheid	1,6	2,0	0,0	0,0	0,2	0,1	0,5	0,1	0,4	0,5	0,6	0,6
Totaal	0,9	-0,2	1,0	1,0	0,9	0,9	-0,1	1,0	0,3	0,7	0,7	0,7

Tabel A.3 Volume particuliere consumptie per bedrijfstak

	Realisaties		BG			GS			EUR		
	1974– 1982	1983– 1990	1991– 2005	2006– 2015	1991– 2015	1991– 2005	2006– 2015	1991– 2015	1991– 2005	2006– 2015	1991– 2015
	mutaties per jaar in %										
Landbouw	2,2	2,5	2,2	2,9	2,5	1,4	2,1	1,6	2,1	1,1	1,7
Voedings- en genotmiddelen	1,5	1,3	2,4	3,0	2,7	1,1	2,3	1,5	1,4	1,9	1,6
Textiel, kleding, leer en schoenen	-1,1	2,6	4,8	4,6	4,7	1,3	3,7	2,3	3,1	2,6	2,9
Overige industrie	0,4	2,5	4,9	6,6	5,6	0,7	4,7	2,2	4,1	4,0	4,1
Chemie en rubber	5,4	4,8	5,4	5,8	5,6	2,3	3,5	2,8	4,3	2,8	3,7
Metaal	2,3	4,3	4,6	6,0	5,2	1,2	6,7	3,4	4,4	5,5	4,8
Aardolie en openbaar nut	1,5	1,1	-0,7	-0,2	-0,5	-0,4	1,2	0,2	0,3	-0,7	-0,1
Delfstoffenwinning	-19,8	5,4	2,1	2,0	2,0	1,1	1,5	1,2	1,7	1,5	1,6
Bouwnijverheid	-3,7	2,4	5,8	3,3	4,8	2,7	5,0	3,6	2,8	2,9	2,8
Woningbezit	5,7	3,0	2,6	2,4	2,5	2,4	1,5	2,1	2,4	1,7	2,1
Handel	.	.	6,6	7,3	6,9	2,3	5,3	3,5	5,3	5,5	5,4
Vervoer	5,2	3,3	4,8	4,5	4,7	1,8	3,2	2,4	2,8	2,6	2,7
Rest tertiaire diensten	1,7	2,5	5,1	3,8	4,6	1,6	2,7	2,0	3,9	3,3	3,6
Kwartaire diensten	2,7	1,7	3,0	3,1	3,0	1,9	1,7	1,8	2,8	2,9	2,9
Landbouw, voeding en genot	1,6	1,5	2,4	3,0	2,6	1,1	2,2	1,6	1,6	1,7	1,6
Industrie excl. voeding en olie	1,1	3,5	4,9	5,7	5,2	1,3	4,9	2,7	3,9	4,1	4,0
Energie	1,4	1,1	-0,7	-0,2	-0,5	-0,4	1,2	0,2	0,3	-0,7	-0,1
Tertiaire diensten	3,7	2,8	4,1	3,5	3,9	1,9	2,3	2,1	3,3	2,7	3,0
Totaal	2,2	2,4	3,6	3,8	3,6	1,5	2,8	2,0	2,9	2,8	2,9
w.v. Nederlanders in het buitenland	2,6	1,1	5,9	4,7	5,4	2,4	3,9	3,0	5,2	3,6	4,6

Tabel A.4 Volume uitvoer goederen en diensten per bedrijfstak

	Realisaties			BG			GS			EUR		
	1961- 1973	1974- 1082	1983- 1990	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015	1991- 2005	2006- 2015	1991- 2015
	mutaties per jaar in %											
Landbouw	5,4	6,2	6,5	4,2	4,1	4,1	2,8	3,5	3,1	3,4	4,0	3,7
Voedings- en genotmiddelen	7,0	4,8	4,6	3,0	3,7	3,3	1,0	2,2	1,5	1,6	2,9	2,1
Textiel, kleding, leer en schoenen	7,5	-0,6	3,6	5,1	4,8	5,0	2,0	3,5	2,6	3,7	4,6	4,0
Overige industrie	9,7	2,4	7,5	6,9	7,1	7,0	2,9	4,7	3,7	5,0	6,3	5,5
Chemie en rubber	17,4	2,4	6,1	6,8	6,7	6,8	2,6	4,9	3,5	5,1	6,1	5,5
Metaal	10,0	2,9	5,3	7,8	7,1	7,5	2,5	5,0	3,5	5,9	6,8	6,3
Aardolie en openbaar nut	10,1	-4,4	4,7	0,8	-0,5	0,3	0,5	-0,3	0,2	1,1	-1,0	0,2
Delfstoffenwinning	14,2	0,8	0,3	0,5	-19,8	-8,2	1,5	-14,6	-5,3	0,7	-14,5	-5,7
Bouwnijverheid	6,9	7,8	-2,6	4,8	5,0	4,9	2,2	3,2	2,6	3,6	4,2	3,8
Woningbezit
Handel	9,0	2,1	4,6	6,4	6,5	6,5	2,9	4,1	3,3	5,0	5,5	5,2
Vervoer	3,5	2,2	5,3	6,5	6,2	6,4	2,4	3,6	2,9	5,9	6,8	6,3
Rest tertiaire diensten	1,7	5,3	4,6	4,8	5,0	4,9	2,2	3,2	2,6	3,6	4,2	3,8
Kwartaire diensten	-0,5	4,0	-0,2	4,8	5,1	4,9	2,2	3,2	2,6	3,6	4,2	3,9
Landbouw, voeding en genot	6,5	5,1	5,1	3,4	3,8	3,6	1,6	2,7	2,1	2,2	3,3	2,6
Industrie excl. voeding en olie	11,5	2,4	5,7	7,2	6,9	7,1	2,5	4,9	3,5	5,5	6,4	5,8
Energie	10,8	-3,2	3,2	0,7	-3,8	-1,1	0,8	-3,3	-0,9	0,9	-3,4	-0,8
Tertiaire diensten	5,5	2,4	4,9	6,3	6,3	6,3	2,6	3,8	3,1	5,3	6,1	5,6
Totaal incl. wederuitvoer	9,0	2,4	5,3	6,0	5,9	6,0	2,4	3,7	2,9	4,5	5,3	4,8
Bedrijven	8,8	2,0	4,9	5,8	5,7	5,7	2,2	3,5	2,7	4,4	5,2	4,7
Bedrijven excl. energie	8,6	3,0	5,1	6,2	6,3	6,3	2,3	4,2	3,1	4,7	5,8	5,2
Bedrijven excl. delfstoffen en woningbezit	8,7	2,2	5,2	5,9	6,0	5,9	2,2	3,9	2,9	4,5	5,4	4,9
Wereldhandel geografisch herwogen	8,9	3,4	5,5	6,7	6,1	6,4	3,4	4,3	3,8	4,7	5,9	5,2

Lijst van tabellen

Tabel 2.2.1	Demografische kengetallen voor vier landen, 1950–1990	45
Tabel 2.2.2	Opleiding naar leeftijdsklassen in enkele landen	47
Tabel 2.2.3	Werkzame personen naar beroepskwalificatie	48
Tabel 2.2.4	Onderwijsdeelname in 1988	48
Tabel 2.2.5	Deelname vrouwen aan hoger onderwijs naar richting in 1987	49
Tabel 2.2.6	Percentage goede antwoorden op kernvragen ('core test') in IEA-Science-test leerlingen in laatste jaar lager secundair onderwijs	50
Tabel 2.2.7	Gemiddelde loonsom leraren ten opzichte van gemiddelde loonsom werknemers in 1985	52
Tabel 2.2.8	Productiviteitsniveaus in de industrie	52
Tabel 2.2.9	Diffusie van informatica	56
Tabel 2.2.10	R&D-intensiteit in 1988	57
Tabel 2.2.11	Materiële en immateriële bedrijfsinvesteringen in Nederland in 1988	58
Tabel 2.2.12	Immateriële investeringen als percentage van de investeringen in vaste activa voor zeven OESO-landen, 1974–1984	59
Tabel 2.2.13	Waardering infrastructuur in de EG	63
Tabel 2.2.14	Bereikbaarheid van grootstedelijke regio's in Noord-West Europa	64
Tabel 2.2.15	De intensiteit van het gebruik van de omgeving (per oppervlakte-eenheid)	66
Tabel 2.2.16	Enkele vervuilingsindicatoren in 1989	67
Tabel 2.2.17	Woningvoorraad naar bouwperiode in 1987/1988	67
Tabel 2.2.18	Gemiddeld aantal stakingsdagen per 1000 werknemers per jaar, 1983–1989	68
Tabel 2.2.19	Wat er nodig is om in het leven vooruit te komen (enquête-resultaten 1987)	69
Tabel 2.3.1	Regulering van de arbeidsmarkt in een aantal landen	75
Tabel 2.3.2	Actief en passief arbeidsmarktbeleid: Uitgaven ten behoeve van werklozen in diverse landen, 1989–1990	76
Tabel 2.3.3	Gemiddelde en marginale wig in een aantal landen in 1989	79
Tabel 2.3.4	Belastingen en premies naar grondslag in 1990	80
Tabel 2.3.5	Vermogen pensioenvoorzieningen en levensverzekeringsreserves van gezinnen in enkele industrielanden in 1989	85
Tabel 2.3.6	Effectieve fiscale tarieven voor een binnenlandse belegger in 1990	87
Tabel 2.3.7	Marginale belastingtarieven voor kapitaalopbrengsten van een Amerikaanse of Japanse belegger in enkele Europese landen in 1990	88
Tabel 2.3.8	Subsidies volkshuisvesting in enkele Europese landen	92
Tabel 3.2.1	Kerngegevens Global Shift, 1991–2015	105
Tabel 3.2.2	Kerngegevens Nederland, Global Shift scenario, 1974–2015	111
Tabel 3.3.1	Kerngegevens Balanced Growth, 1991–2015	114
Tabel 3.3.2	Kerngegevens Nederland, Balanced Growth scenario, 1974–2015	122
Tabel 3.4.1	Kerngegevens European Renaissance, 1991–2015	124
Tabel 3.4.2	Kerngegevens Nederland, European Renaissance scenario, 1974–2015	131
Tabel 3.5.1	Kerngegevens Nederland, historisch en volgens drie scenario's, 1960–2015	135
Tabel 3.6.1	Kerngegevens demografie Nederland, 1961–2015	141
Tabel 3.6.2	Huishoudens naar samenstelling in Balanced Growth, 1960–2015	143
Tabel 3.6.3	Aantal huishoudens in Balanced Growth in 2015	144

Tabel 3.6.4	Onderwijsparticipatie, 1980–2015	145
Tabel 3.6.5	Leerlingen- en studentenaantallen, 1980–2015	145
Tabel 3.6.6	Potentiële beroepsbevolking naar geslacht, opleidingsniveau en opleidingsrichting, 1979–2015	146
Tabel 3.6.7	Arbeidsongeschiktheid naar leeftijd en geslacht volgens drie scenario's, 1990–2015	148
Tabel 3.6.8	Arbeidsparticipatie mannen en vrouwen volgens drie scenario's, 1990–2015	150
Tabel 3.6.9	De beroepsbevolking op lange termijn: de voornaamste resultaten voor Global Shift, Balanced Growth en European Renaissance in 1990, 2005 en 2015	153
Tabel 3.6.10	Beroepsbevolking Nederland vergeleken met EG, 1991–2015	156
Tabel 3.7.1	Consumptiepatroon (in lopende prijzen), 1965–2015	159
Tabel 3.7.2	Consumptiepatroon, 1965–2015	159
Tabel 3.7.3	Volumeontwikkeling particuliere consumptie, 1966–2015	160
Tabel 3.7.4	Consumptievolume per hoofd van de bevolking, onderscheiden naar de belangrijkste bestedingscomponenten, 1990–2015	161
Tabel 3.7.5	Volumeontwikkeling uitvoer, 1961–2015	163
Tabel 3.7.6	Productiepatroon bedrijvensector, 1965–2015	165
Tabel 3.7.7	Volume-ontwikkeling productie, 1961–2015	166
Tabel 3.7.8	Grondstoffenintensiteiten in enkele relevante sectoren in 2015	167
Tabel 3.7.9	Verdeling werkgelegenheid over grote sectoren, 1965–2015	168
Tabel 3.7.10	Arbeidsproductiviteitsontwikkeling,	168
Tabel 3.7.11	Werkgelegenheidsontwikkeling (in arbeidsjaren), 1961–2015	168
Tabel 3.7.12	Werkgelegenheid in arbeidsjaren, uren en personen, 1951–2015	170
Tabel 3.7.13	Werkgelegenheid naar opleidingsniveau en opleidingsrichting, 1979–2015	170
Tabel 3.7.14	Overschotten en tekorten op de arbeidsmarkt, 1990–2015	171
Tabel 3.8.1	Sociale zekerheid en zorguitgaven in het GS-scenario, 1973–2015	175
Tabel 3.8.2	Verhoudingsgetal inactieven/actieven GS-scenario, 1973–2015	176
Tabel 3.8.3	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters GS-scenario, 1973–2015	177
Tabel 3.8.4	Volume- en prijsmutaties collectieve uitgaven GS-scenario, 1974–2015	177
Tabel 3.8.5	Collectieve lasten, financieringstekort en schuldquote GS-scenario, 1973–2015	178
Tabel 3.8.6	Premie- en belastingtarieven GS-scenario, 1990–2015	179
Tabel 3.8.7	Koopkracht in GS-scenario, 1973–2015	179
Tabel 3.8.8	Lange Termijn effecten hervormingen collectieve sector in Balanced Growth	182
Tabel 3.8.9	Sociale zekerheid en zorguitgaven in het BG-scenario, 1973–2015	184
Tabel 3.8.10	Verhoudingsgetal inactieven/actieven BG-scenario, 1973–2015	184
Tabel 3.8.11	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters in BG, 1973–2015	185
Tabel 3.8.12	Collectieve lasten, financieringstekort en schuldquote BG-scenario, 1973–2015	186
Tabel 3.8.13	Premie- en belastingtarieven BG-scenario in 1990 en 2015	187
Tabel 3.8.14	Exploitatierkening pensioenfondsen en levensverzekeraars BG-scenario, 1960–2015	188
Tabel 3.8.15	Koopkracht in BG-scenario, 1973–2015	189
Tabel 3.8.16	Sociale zekerheid en zorguitgaven in het EUR-scenario, 1973–2015	191
Tabel 3.8.17	Verhoudingsgetal inactieven/actieven EUR-scenario, 1973–2015	192
Tabel 3.8.18	Lange termijn effecten van beleidswijzigingen in de sociale zekerheid in European Renaissance	193
Tabel 3.8.19	Arbeidsvolume overheid ingedeeld naar beleidsmatige clusters EUR-scenario, 1960–2015	193

Tabel 3.8.20	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters EUR-scenario, 1973–2015	194
Tabel 3.8.21	Collectieve lasten, financieringstekort en schuldquote EUR-scenario, 1973–2015	195
Tabel 3.8.22	Premie- en belastingtarieven EUR-scenario in 1990 en 2015	196
Tabel 3.8.23	Koopkracht in EUR-scenario, 1973–2015	196
Tabel 3.9.1	Reële energieprijzen in drie scenario's, 1991–2015	201
Tabel 3.9.2	Energieverbruik in drie scenario's, 1991–2015	201
Tabel 3.9.3	Aandelen brandstoffen in drie scenario's, 1960–2015	202
Tabel 3.9.4	Kerncijfers mobiliteit, 1990–2015	203
Tabel 3.9.5	Investerings en kosten milieumaatregelen in drie scenario's, 1991–2015	205
Tabel 3.9.6	Kosten milieubeleid gerangschikt naar thema in drie scenario's, 2015	206
Tabel 3.9.7	Ontwikkeling milieubelasting in drie scenario's, 1960–2015	206
Tabel 3.9.8	Effecten milieubeleid in drie scenario's voor een aantal macro-economische grootheden in 2015 (gecumuleerde afwijkingen van het referentiep pad)	207
Tabel 4.2.1	Volume-ontwikkeling van de bruto productie, de intermediaire vraag en de bruto toegevoegde waarde in de landbouw, 1951–1990	215
Tabel 4.2.2	Groei van het volume van de bruto productie per produktierichting, 1951–1990	216
Tabel 4.2.3	Groei en verdeling van de productie-omvang per provincie, 1951–1988	217
Tabel 4.2.4	Volume-ontwikkeling van de uitvoer van bewerkte en onbewerkte producten van binnenlandse oorsprong, 1951–1990	218
Tabel 4.2.5	Procentuele verdeling van de waarde van de internationale handel in bewerkte en onbewerkte agrarische producten, 1970–1990	219
Tabel 4.2.6	Bruto toegevoegde waarde per arbeidseenheid in de landbouw ten opzichte van andere sectoren in 1950 en 1960	221
Tabel 4.2.7	Mestproductie en ammoniakemissie in 1986	227
Tabel 4.2.8	Bestrijdingsmiddelenverbruik in de plantaardige productie-richtingen (eind jaren tachtig)	228
Tabel 4.2.9	Inkomensderving in 1995 als gevolg van gewasbeschermingsbeleid, totaal en per kg. verminderd pesticideverbruik	228
Tabel 4.2.10	Scenario uitkomsten landbouw, 1990–2015	231
Tabel 4.3.1	Energieverbruik in Nederland, 1960–1990	242
Tabel 4.3.2	Ontwikkeling BNP, energieverbruik en energie-intensiteit in Nederland, 1960–1990	243
Tabel 4.3.3	De ontwikkeling van enkele reële energieprijzen, 1960–1990	243
Tabel 4.3.4	Enkele kengetallen voor Nederland, Verenigde Staten, EG en OESO, 1960–1990	245
Tabel 4.3.5	Brandstofaandelen Nederland, EG en OESO, 1960–1989	245
Tabel 4.3.6	Overzicht van enkele buitenlandse energieprijzen, 1984 en 1990	246
Tabel 4.3.7	Bewezen reserves energiedragers, per ultimo 1990	247
Tabel 4.3.8	Aardgasreserves in Nederland, afzet en de reserve/afzetverhouding per 1-1-1991	248
Tabel 4.3.9	Technische besparingspotentiëlen per sector volgens TNO-onderzoek, 2015	250
Tabel 4.3.10	De ontwikkeling van enkele belangrijke reële energieprijzen in drie lange termijn scenario's in 2005 en 2015	253
Tabel 4.3.11	Productie-ontwikkeling sectoren buiten de energiesector en enkele macro-economische indicatoren in drie lange termijn scenario's, 1991–2015	254
Tabel 4.3.12	Overzicht resultaten binnenlands energieverbruik in drie lange termijn scenario's, 1974–2015	256

Tabel 4.3.13	Ontwikkeling BNP, energieverbruik en energie-intensiteit voor Nederland in drie lange termijn scenario's, 1991–2015	256
Tabel 4.3.14	Efficiency-ontwikkeling energieverbruik voor Nederland in drie lange termijn scenario's, 1991–2015	256
Tabel 4.3.15	Brandstofaandelen energieverbruik en milieu-emissies voor Nederland in drie lange termijn scenario's, 1990–2015	257
Tabel 4.3.16	De uitstoot van CO ₂ , SO ₂ en NO _x naar sector in drie scenario's, in 1990 en 2015	257
Tabel 4.3.17	Doelstelling en emissies CO ₂ , SO ₂ en NO _x , 2000-2025	258
Tabel 4.4.1	Woningvoorraad en demografie, 1960–1990	268
Tabel 4.4.2	Ontwikkeling van enkele volkshuisvestingssubsidies op basis van de Nationale Rekeningen, 1960–1990	269
Tabel 4.4.3	Kerngegevens woningmarkt voor het verleden en de scenario's, 1960-2015	272
Tabel 4.5.1	Indicator intra-bedrijfstakinghandel, 1970–1985	284
Tabel 4.5.2	Handel van de Verenigde Staten en rol MNO's (1989)	285
Tabel 4.5.3	Aandeel intra-concernhandel in totale handel US-MNO, VS, 1982	285
Tabel 4.5.4	Belang Nederlandse industriesectoren, (1987)	288
Tabel 4.5.5	Rol R&D per sector: Technologische input-outputtabel (VS, 1974)	288
Tabel 4.5.6	Karakteristieken Nederlandse industriesectoren	289
Tabel 4.5.7	Internationalisatie Nederlandse industrie in 1990	289
Tabel 4.5.8	Specialisatie industrie binnen Europa in 1965 en 1987	292
Tabel 4.5.9	Karakteristieken R&D in ondernemingen in Nederland	293
Tabel 4.5.10	Kostenopbouw productieproces nieuwe technische kennis in ondernemingen (1988)	293
Tabel 4.5.11	Specialisatie Nederland in 1965 en 1987	294
Tabel 4.5.12	Industrie in Nederland: Balanced Growth, 1991–2015	300
Tabel 4.5.13	Industrie in Nederland: Global Shift, 1991–2015	301
Tabel 4.5.14	Industrie in Nederland: European Renaissance, 1991–2015	304
Tabel 4.6.1	Internationaal vervoer in de EG, 1987	309
Tabel 4.6.2	Kerngegevens Nederlands vervoer, 1987	310
Tabel 4.6.3	Rangschikking vervoerswijzen per criterium	314
Tabel 4.6.4	Ontwikkelingen in BG, GS en EUR, 1990–2015	319
Tabel 4.6.5	Emissies verkeer en vervoer, 1990–2015	320
Tabel 4.7.1	Kerngegevens mobiliteit voor verschillende OESO-landen, 1987	329
Tabel 4.7.2	Mobiliteitsgroei (reizigerskilometers) in Europa en Nederland, 1965–1987	330
Tabel 4.7.3	Vervoerswijzen (reizigerskilometers) in Europa en Nederland, 1965–1987	330
Tabel 4.7.4	Mobiliteit in Nederland naar motief en vervoerswijze, 1989	331
Tabel 4.7.5	Elasticiteiten van het aantal reizigerskilometers	332
Tabel 4.7.6	Kerncijfers personenmobiliteit voor de drie scenario's 1990–2015	336
Tabel 4.7.7	Investerings infrastructuur hoofdwegen en rails, 1986–2015	337
Tabel 4.7.8	Emissies wegverkeer, 1990–2015	337
Tabel 4.7.9	Personenkilometrage autobestuurder per motief in 1986 en 2015	338
Tabel 4.7.10	Personenkilometrage alle vervoerswijzen per motief in 1986 en 2015	338
Tabel 4.7.11	Congestie-uren in Global Shift in 2015	340
Tabel 4.8.1	Collectivering van de gezondheidszorgkosten (exclusief medicijnen) in enkele OESO-landen, 1960–1985	348
Tabel 4.8.2	Decompositie van de relatieve groei van de gezondheidszorg in enkele OESO-landen, 1961–1987, en in Nederland ook per sub-periode (1973-1990)	349
Tabel 4.8.3	Decompositie van de relatieve groei van de gezondheidszorg in Nederland, 1990–2015	363
Tabel A.1	Productievolume tegen factorkosten per bedrijfstak	380

Tabel A.2	Werkgelegenheid per bedrijfstak	381
Tabel A.3	Volume particuliere consumptie per bedrijfstak	382
Tabel A.4	Volume uitvoer goederen en diensten per bedrijfstak	383

Lijst van grafieken

Grafiek 2.1.1	De welvaartscirkel; fundamentele krachten achter de economische ontwikkeling	42
Grafiek 2.2.1	Leeftijdsopbouw bevolking in vier landen in 1990	45
Grafiek 2.2.2	Arbeidsparticipatie in internationaal perspectief in 1989	46
Grafiek 2.2.3	Bruto materiële investeringen in vaste activa door bedrijven (excl. woningen) in VS, Japan, West-Duitsland en Nederland, 1968–1990	54
Grafiek 2.2.4	Bruto materiële investeringen in vaste activa door bedrijven (excl. woningen) in VK, Frankrijk, West-Duitsland en Nederland, 1968–1990	55
Grafiek 2.2.5	Bruto materiële investeringen in vaste activa door bedrijven (excl. woningen) in Zweden, Denemarken, België en Nederland, 1968–1990	55
Grafiek 2.2.6	Inkomende en uitgaande directe investeringen voor negen OESO-landen, 1970/1979 – 1980/1989	60
Grafiek 2.3.1	Internationale vergelijking minimumloon volwassenen, loonkosten en netto inkomens in 1989	72
Grafiek 2.3.2	Internationale vergelijking minimumloon volwassenen in relatie tot gemiddeld loon in 1989	72
Grafiek 2.3.3	Staffeling minimum-(jeugd-)lonen in een aantal landen in 1990, gerelateerd aan leeftijdsverdeling minimumloners in Nederland	73
Grafiek 2.3.4	Loonkosten en bruto toegevoegde waarde per uur, in historisch en internationaal perspectief, 1966–1989	77
Grafiek 2.3.5	Verdeling inactiviteit naar opleidingsklassen in enkele landen voor mannen van 20 tot 55 jaar (exclusief studenten)	81
Grafiek 2.3.6	Collectieve uitgaven in enkele Europese landen, 1966–1989	98
Grafiek 2.3.7	Werkloosheid in enkele Europese landen, 1971–1990	98
Grafiek 3.5.1	Aandelen regio's in wereldhandel, 1965–2015	132
Grafiek 3.5.2	Volume bruto nationaal produkt West-Europa, 1965–2015	133
Grafiek 3.5.3	Arbeidsproductiviteit West-Europa, 1965–2015	134
Grafiek 3.5.4	Energie-intensiteit West-Europa	134
Grafiek 3.5.5	Werkzoekenden zonder baan en arbeidsongeschikten, 1973–2015	137
Grafiek 3.5.6	Collectieve uitgavenquote, 1973–2015	137
Grafiek 3.5.7	Bruto nationaal produkt, primair energieverbruik, CO ₂ -emissies, personenmobiliteit en verzuring, 1990–2015	138
Grafiek 3.6.1	De groene-, grijze- en demografische druk in Nederland, Frankrijk West-Duitsland en EG, 1990–2015	142
Grafiek 3.6.2	Participatiegraad vrouwen per leeftijdscategorie in drie scenario's, gerelateerd aan Zweden en Verenigde Staten in 1990	151
Grafiek 3.6.3	Beroepsbevolking naar geslacht en leeftijd in 1990 en volgens het EUR scenario in 2005 en 2015	155
Grafiek 3.7.1	Consumptiepatroon (in lopende prijzen), 1965–2015	158
Grafiek 3.7.2	Consumptievolume per hoofd van de bevolking, 1965–2015	161
Grafiek 3.7.3	Productieaandelen drie grote sectoren, 1965–2015	165
Grafiek 3.7.4	Productievolume van bedrijven, 1965–2015	166
Grafiek 3.9.1	Energie-intensiteit bruto nationaal produkt Nederland, 1965–2015	202
Grafiek 4.2.1	Prijzontwikkeling van een volume-eenheid landbouwprodukt vs. een volume-eenheid consumptiegoed, 1950–1990	218
Grafiek 4.2.2	Ontwikkeling van het volume van de bruto toegevoegde waarde per lidstaat, 1973–1988	219
Grafiek 4.5.1	Exportquote en binnenlands marktaandeel industrie Nederland (excl. voedingsmiddelen), BG-scenario, 1960–2015	298

Grafiek 4.8.1	Bestedingen aan gezondheidszorg in enkele OESO-landen, procenten van het Bruto Binnenlands Produkt, 1960–1987	347
Grafiek 4.8.2	De kosten van de Nederlandse gezondheidszorg per hoofd naar leeftijd en geslacht, 1988	351
Grafiek 4.8.3	Werkgelegenheid en opnamen in ziekenhuizen in Nederland, 1972–1990	354
Grafiek 4.8.4	Relatieve ontwikkeling van de zorg: uitgaven gezondheidszorg ten opzichte van het reële BBP per hoofd (in prijzen van 1969), 1970–2015	364

Lijst van boxen

Box 2.2.1	Resultaten internationale science test	50
Box 2.2.2	Analyse R&D-intensiteit	57
Box 2.3.1	Loonkosten in internationaal perspectief	76
Box 2.3.2	Informatieverwerking in de overlegeconomie	95
Box 3.2.1	Global Shift	106
Box 3.2.2	Global Shift, uitgewerkt voor Nederland	110
Box 3.3.1	Balanced Growth	115
Box 3.3.2	Balanced Growth, uitgewerkt voor Nederland	121
Box 3.4.1	European Renaissance	125
Box 3.4.2	European Renaissance, uitgewerkt voor Nederland	130
Box 3.8.1	Analyse macro-economische gevolgen van enkele hervormingen in de collectieve sector in Balanced Growth	181
Box 3.8.2	Analyse macro-economische gevolgen van een aantal beleidswijzigingen in de collectieve sector in European Renaissance	192
Box 3.9.1	Effecten van milieubeleid in drie scenario's	206
Box 4.2.1	Regionale ontwikkeling in de landbouw	217
Box 4.2.2	De landbouw in Oost-Europa (inclusief de voorm. Sovjet-Unie)	225
Box 4.2.3	Energiebesparingsmogelijkheden in de glastuinbouw	229
Box 4.3.1	Besparingspotentiëlen op lange termijn	250
Box 4.3.2	Energie en milieuconsequenties in de lange termijn scenario's	262
Box 4.5.1	Belang intra-bedrijfstakingen handel	284
Box 4.5.2	Belang intra-concernhandel	285
Box 4.5.3	Twee visies op industriële ontwikkeling (Accenten)	287
Box 4.5.4	Accenten traditionele en moderne visie per sector	290
Box 4.5.5	'Nederlandse industrie'?	295
Box 4.5.6	De toekomst van de industrie in West-Europa in vogelvlucht	305
Box 4.6.1	De Nederlandse vervoers- en distributiepositie in Europa	313
Box 4.6.2	Substitutie luchtverkeer naar de hoge snelheidstrein	323
Box 4.6.3	Kernpunten van de scenario's voor het goederenvervoer	324
Box 4.7.1	De strenge emissienormen voor het autoverkeer in de Verenigde Staten	333
Box 4.7.2	Kernpunten van de scenario's voor het personenvervoer	341
Box 4.8.1	Het zorgprobleem	347
Box 4.8.2	De Nederlandse zorg in internationaal perspectief	350
Box 4.8.3	Vraagfactoren in de zorg	352
Box 4.8.4	Aanbodfactoren in de zorg	355
Box 4.8.5	Balanced Growth in de zorg, nadruk op het Vrije Markt-Perspectief	356
Box 4.8.6	Global Shift in de zorg, doormodderen tot 2005, na 2005 snel sterke incentives	359
Box 4.8.7	European Renaissance in de zorg, het Coördinatieperspectief overheerst	360

Eerder verscheen over de wereldeconomie

'Scanning the Future', een onderzoek van het Centraal Planbureau, geeft een beeld van de mogelijke ontwikkelingen van de wereldeconomie in de komende vijftientig jaar. Het boek biedt een panoramische blik op de wereldeconomie en gaat in op vele onderwerpen die momenteel op de internationale agenda staan.

De studie start met de presentatie van een welvaartscirkel, gebaseerd op drie elkaar deels overlappende, deels met elkaar concurrerende perspectieven op het proces van economische ontwikkeling. Deze perspectieven vinden hun oorsprong bij respectievelijk Adam Smith, John Maynard Keynes en Joseph Schumpeter. Met deze cirkel als uitgangspunt wordt vervolgens een sterkte-zwakke analyse gemaakt van de belangrijkste regio's in de wereldeconomie. Daarna volgt een analyse van een aantal belangrijke trends die de toekomstige ontwikkelingen in de wereldeconomie zullen beïnvloeden. Het gaat hierbij om thema's als demografie, technologie, het milieu, de wereldvoedselvoorziening, internationalisatie en internationale samenwerking.

Kern van de studie is het hoofdstuk waarin de welvaartscirkel, de sterkte-zwakke analyse en de trends worden gecombineerd, resulterend in een viertal scenario's, te weten: *Global Shift* (waarin door nieuwe Eurosclerose het economische zwaartepunt verschuift naar Azië en het gebied rond de Pacific), *European Renaissance* (waarin West-Europa door vernieuwing van haar sociaal-economische traditie en voortgaande integratie haar positie kan handhaven, terwijl de VS economisch terugvallen), *Global Crisis* (waarin de wereldeconomie door 'late response' langzaam afglijdt en door een eco-shock in een mondiale crisis belandt) en *Balanced Growth* (waarin voldaan wordt aan de voorwaarden voor het samengaan van ecologie en economische groei).

De scenario's pretenderen geen blauwdruk van de toekomst te zijn. Het vormen gedachten-experimenten met als doel het openbare debat over langetermijn ontwikkelingen te stimuleren. Scanning the Future is daarom van bijzonder belang voor strategische planners bij de overheid en in het bedrijfsleven. Door de toegankelijke stijl is het boek echter ook voor een veel breder publiek interessant: voor iedereen die zich betrokken voelt bij de ontwikkeling van de wereldeconomie op lange termijn.

f 79,- (excl.verzendkosten)
ISBN 90 399 0204 6

Sdu Uitgeverij Plantijnstraat

Bestel-informatie
Telefoon 070 - 3 789 880
Fax 070 - 3 475 778
Antwoordnummer 125
2501 XD Den Haag
of bij de boekhandel